

שלוניקי הקטנה אשר בתל אביב

יצחק ש' רקנטי

במאמר זה¹ אתאר היפוך מעניין שאירע בתוך כעשרים שנה, החל ממחצית שנות העשרים של המאה ה־20 ועד לאחר השואה. בתחילת אותן שנים נקראה עדיין העיר שלוניקי שביוון 'ירושלים דבלקן'² או 'ירושלים הקטנה'³, בבחינת מדינה בתוך מדינה⁴; ויהודים חשו בה "ארץ ישראל זה כאן"; ובסיומן של אותן שנים ראו רבים מעולי שלוניקי את ביתם בתל אביב, ולשכונות מגוריהם בדרום עיר העברית הראשונה קראו 'שלוניקי הקטנה'.

עד אמצע שנות העשרים הגישה הרווחת בשלוניקי כלפי הציונות הייתה כאל אמונה דתית מתמשכת, ולא כאל אידאולוגיה בעלת מסר לאומי מחייב ומעשי. זירת מאבקייהם של הארגונים הציוניים ביוון הייתה המשך הקיום היהודי **שם**. אומנם חבריהם הקפידו לחוג את ימי השנה הציוניים⁵ ותרמו מכספם למפעל הציוני, אך כאשר נשאלו על אפשרות עלייה ארצה הגיבו בהחלטיות, בספרדית־יהודית כמובן: "על איזו ארץ ישראל אתה מדבר? ארץ ישראל היא כאן". תחושת רבים מן היהודים הייתה עדיין ששלוניקי היא בית. "היהודי הוא בן חורין", אמר יצחק פלורנטין⁶; בנו של המנהיג הציוני דוד פלורנטין. "מה בעצם הציונות יכולה לתת לנו?"⁷

1. המאמר הוא הרחבה של הרצאתי בכנס האקדמי "ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל" במכללת אפרתה, כ' בטבת תשפ"א, 4 בינואר 2021. תודתי למרכז למורשת יהדות שלוניקי ויוון, שבארכיונו הסתייעתי, ולמנהלו מר רוני ארניה. תודה לאברהם קובו ולר' יעקב שלמה לוי, שגם מהם למדתי על שלוניקי הקטנה.
2. פרץ, תש"ע, עמ' 4 ועוד.
3. כך כינה ר' חיים שבתי (מהרח"ש, 1557-1647, מגדולי רבני שלוניקי), את העיר במאה ה־17: "הוזקני[ם] היו מכנים לשלוניקי[ם] [ירושלי[ם]] הקטנה", שו"ת תורת חיים, ח"א סימן צה, קמא ע"ד, ח"א-ח"ג, שלוניקי תע"ג-תפ"ב. לדברי הנוסע העות'מאני בן המאה ה־17, אוליא צ'לבי, נהגו יהודי העיר לכנותה "בזם סלאניכ" (תורכית) = שלוניקי שלנו, כינוי שהביע תחושות השתייכות ובעלות. מצוטט אצל בן נאה, עיר התורה, עמ' 62. המשורר האנוס שמואל אושקי (בן המאה השש עשרה) סיפר כי "שלוניקי מתבקת את היהודים הנרדפים מאיחופה שמצאו בה מקלט כאילו היא ירושלים המקבצת את בניה" (רקנטי, מבוא, עמ' י).
4. עוזיאל ובנבשתי, עיר ואם, מבוא.
5. כגון יום הכרזת בלפור ויום השקל.
6. יליד 1906. מתרגם ששלט בכמה שפות, עיתונאי בעיתון הציוני בלאדינו 'לה רינאסינסיה ג'ודיא' (התחייה היהודית) שיצא לאור בשנים 1917-1936. הוא היה פעיל ציוני שעלה לארץ ישראל המנדטורית בפברואר 1933. מירון, הגירת יזמים, עמ' 469-470.
7. רקנטי, עברי, עמ' 222. להרחבה ראו בבנשתי, משאלוניקי, עמ' 376.

ההלניזציה, שהלכה והתגברה ביוון מ־1917,⁸ החלה לפגוע ביהודים ולדחוק אותם אל מחוץ ליוון. היא החלה בעקירה כוחנית של יהודי שלוניקי ממרכז העיר הישן, ונמשכה באכיפת השבתון הנוצרי עליהם.⁹ צרפת הייתה יעד מועדף להגירה, במיוחד עד שנת 1926,¹⁰ בשל שורת גורמי משיכה, ובהם הזדמנויות תעסוקתיות ועסקיות דומות לאלו שהציעה שלוניקי, וגם הזיקה של רבים מיהודי שלוניקי לתרבות צרפת והעזרה שהגישו מהגרים ותיקים יותר למהגרים שזה עתה הגיעו לצרפת.¹¹ מרסיי נדמתה לרבים מן המהגרים כשלוניקי:

מרסיי היא שלוניקי לא ספרדית אלא צרפתית. אף בה קיים נמל גדול, שניתן לעסוק בו באותם עיסוקים שבהם עסקו בשלוניקי. האקלים בה קרוב לאותו אקלים ים תיכוני... ואורח החיים בה דומה לשל שלוניקי.¹²

"באותה עת", סיכמה לימים ההיסטוריונית רֶנֶה מולכו, "שימשה הציונות דרך הגנה חלופית ליהודים במדינה היוונית [...] הציונות הייתה אמורה להגן על האינטרסים שלהם כמיעוט [...] ולהבטיח את שילובם מבלי לאבד את ייחודם התרבותי או הלאומי".¹³ זיכרון האוטונומיה שהייתה ליהודים בעירם אך לפני שניים-שלושה עשורים¹⁴ חיזק את תחושת הקשר העמוק שקיינה בהם אליה. אומנם כבר הייתה הגירה לארץ ישראל, אבל היא התנהלה באיטיות.

היקף העלייה

גלי העלייה הגדולים ביותר משלוניקי הגיעו לארץ ישראל בשנים 1931-1939, ובמיוחד מ־1932 עד פרוץ מלחמת איטליה וחבש ותחילת פרעות תרצ"ו, 1936. מספר העולים ארצה בגלים אלה אינו ידוע בוודאות, מפני שלא כולם היו לגליים ורשומים, אך מדובר ככל הנראה על כ־10,000 עולים, ובהם רוב מנהיגי הקהילה ומנהיגי הדעה של חלקיה הציוניים. הגל הראשון החל במחצית השנייה של 1931, לאחר התגברות האנטישמיות ביוון, שבאה לידי ביטוי בעיתונות עוינת ולובתה על ידיה. האנטישמיות הגיעה לשיא במאורעות שכונת

8. מולכו, היהודים, עמ' 68.

9. מירון, התפתחותה, עמ' 50.

10. מירון, הגירת יזמים, עמ' 465.

11. ירון, התפתחותה, עמ' 50-51.

12. מורין, וידאל, עמ' 90. מצוטט אצל מירון, התפתחותה, עמ' 50-51, בתרגומה החופשי.

13. מולכו, היהודים, עמ' 70.

14. על שלוניקי היהודית כקהילה עצמאית ראו: רקנטי, יהודי, עמ' כג; רקנטי, מבוא, עמ' יא-יב; ג'ניא, היהודים, עמ' 55-57.

קמפבל: סטודנטים מן האיחוד הלאומי היווני¹⁵, ועימם פליטים מאסיה הקטנה, העלו באש את השכונה, והותירו כמאתיים וחמישים משפחות¹⁶ ללא קורת גג. יהודים הרגישו מושפלים וחסרי ביטחון; אלפים ראו בכך את עליהם לארוז את חפציהם ולהגר משם,¹⁷ ורבים מהם ביקשו לעלות ארצה. גם המצב הכלכלי הורע, ובעטיו פעלו יהודים רבים לצאת מיוון.¹⁸ חלק הארי של עלייה זו הגיע ליפו-תל אביב, רובו לשכונות שנבנו מדרום מזרח ומדרום מערב לתל אביב, ומיעוטם לצפון העיר, סמוך לנמל תל אביב החדש. רק כמה מאות עולים פנו לירושלים, לחיפה ולקריית שאול הקטנה, שמצפון מזרח לתל אביב. מכתבים אופטימיים שגשלו מן הארץ ליוון ודיווחיה של העיתונות המקומית על המצב בישראל הפיחו תקווה ביהודים משלוניקי. לקראת סיומו של גל זה, בימי מאורעות תרצ"ז-תרצ"ט, החל נמל תל אביב לפעול במקום נמל יפו, שאותו השביתו ערביי העיר, בזכות אנשי מקצוע מבין עולי שלוניקי.¹⁹

כבר באמצע שנות העשרים רכשה חברה פרטית ששמה "סלוניקה-פלסטיין", שייסד משה עזרתי בשלוניקי בשנת 1921, 150 דונמים בין רחוב הרצל לרחוב סלמה ובין רחוב אוריאל דה אקוסטה לרחוב עובדיה. האדמה הייתה שייכת ל־150 בעלים, ובראשם המופתי של שכם. היא נגאלה באמצעות כספי יהודים משלוניקי ב־220,000 דולר²⁰ ונועדה ליישוב עולי עיר זו בתל אביב.²¹

תל אביב כבר הייתה גדולה, והמשיכה לגדול במהירות: אוכלוסייתה היהודית מנתה בתחילת העשור השלישי של המאה ה־20 כמעט 50,000 איש – כ־30% מתושבי הארץ היהודים.²² בין 1932 ל־1936 גדל מספר תושביה כמעט פי שלושה – בכ־84,000 איש.²³ ב־1932 התיישבו בה כמחצית מכלל העולים ארצה, ובשלוש השנים הבאות אף גדל חלקם

-
15. הארגון אתניקס אנוסיס אלס, E.E.E., שנקרא גם "טריאה אפסילון", שלושת האפסילונים. נוסד ב־1927.
 16. 220 משפחות, לפי עמנואל, תולדות, עמ' 227.
 17. ראו פרטים אצל רפאל, לאדינו, עמ' 88-91. ד' רקנטי, מבוא, עמ' כ"ו.
 18. ראו בין היתר סרוגו, פועלי.
 19. סרוגו, ממפרץ, עמ' 9.
 20. מואסיס, התנועה, עמ' 381; ראו פרטים נוספים מירון, הגירת יזמים, עמ' 467.
 21. עוזיאל ובנבנשתי, עיר ואם, עמ' 336.
 22. המספרים המוחלטים מתוך יודפת (1969), אצל הלמן, התגבשות, עמ' 21. האחוזים מתוך רומן, מעברו, עמ' 218-234. שביט וביגר, ההיסטוריה, עמ' 99, וכן יודפת (1969), עמ' 35, אצל הלמן, התגבשות, עמ' 21, נוקבים במספר יהודי יפו: 7,749 נפש.
 23. יודפת (1969), לוחות בעמ' 15, 23, 43, וסיקרון, העלייה, לוח א1 עמ' 2. מצוטטים אצל הלמן, התגבשות, עמ' 21.

היחסי של העולים בקרב תושביה.^{24, 25} בזכות השילוב בין גאות כלכלית לריבוי עולים ידעה העיר בשנים 1933-1936 תנופת בנייה גדולה. גלי העלייה הביאו עימם הון וביקוש לדירה, הגבירו את הצפיפות והעלו את מחירי הקרקע – שהיו גבוהים ממילא.²⁶ החל בשנות העשרים של המאה הקודמת, ולאורך גל העלייה של שנות השלושים, היו שכונות הדרום – ובמיוחד הגרעין שהחל להיבנות ב־1921 כשכונת מרכז מסחרי והתרחב לשכונת פלורנטין – אבן שואבת לעולי שלוניקי. תל אביב כולה הייתה עיר חוף ים תיכונית דומה במקצת לשלוניקי שעל שפת הים האגאי. הבנייה בשכונת פלורנטין הייתה בעלת אופי ארכיטקטוני ים־תיכוני דומה לזו שאפיינה את שלוניקי, ושפת הדיבור השלטת בה הייתה איספנוילית.²⁷ כך החלה תל אביב להציע ליהודי שלוניקי מגוון יתרונות דומה לזה שהציעה מרסיי, ויותר. היא הציעה להם מענה ציוני. גורמי הדחייה מיוון והמשיכה של ארץ ישראל הצטרפו זה לזה, והשתלבו בהיפוך ההשקפה הפוליטית של ציוני שלוניקי העולים, שהתרחש עוד בארץ מוצאם ודחף אותם לעלייה. עיקרו של ההיפוך נבע מפעילות חינוכית והסברתית ענפה, מתמשכת ויסודית שעשו האגודות, העיתונים וכתבי העת הציוניים וחלק מבתי הספר בעיר.

רוב השכונות היהודיות של דרום העיר²⁸ הוקמו על קרקעות זולות בגבול יפו או בגבול הכפרים הערביים השכנים. אזורים אלה היו מועדים להצפה בחורף, והשכונות שהוקמו בהם היו של מעוטי אמצעים.²⁹ כמעט לא נבנו חדרי שירותים בבתים,³⁰ והיעדרם בלט במיוחד בשכונות הצריפים.³¹ בדוח ממרץ 1935 על המצב בשכונת שפירא נכתב:

בשכונה זו אין קיימים כל חוקי סאניטאריה. השכונה חסרת כבישים ונקיון. בחורף טבולה השכונה בבוץ עמוק, ובקיץ היא מכוסה אבק. רוב הבתים בנויים מפרוזדור ובו חדרים, ועל יד

24. שם.

25. בכלל ערי הארץ חיה אז כ־73% מהאוכלוסייה. מצר וקפלן, 1900, נתונים מתוך לוח 2, עמ' 102, מצוטטים אצל הלמן, התגבשותן, עמ' 33.

26. שם, עמ' 65.

27. רפאל, באמוס, עמ' 37. כך כינו העולים את שפתם. כיום נוטים לכוונת שפה זו לדינו, כשם התרגום העתיק של התנ"ך. בכלל האזור, העיד אפרים פטילון, ברחובות התחנה, עמק יזרעאל, העבודה ומאיר הר ציון, ובשכונות שפירא ומרחי ב' גרו דוברי איספנויל רבים (לא לדינו, הדגיש פטילון, כי המונח עדיין לא היה קיים), רובם מסורתיים. אפרים פטילון, ריאיון, 13 במאי 2019.

28. או מדרום לדרך יפירחוב וולפסון־דרך סלמה וממזרח לנחל איילון (אז מוסררה) ובהן מכבי החדשה, שכונת מול המכבי, פלורנטין, שכונת שפירא, גבעת משה א' וגבעת משה ב'.

29. שביט וביגר, ההיסטוריה, עמ' 99, 194, 195, 217.

30. כמו בשכונות הישנות שנבנו לפני מלחמת העולם הראשונה. עיריית תל אביב, **תל אביב לאור המספרים** (תל אביב, 1926), עמ' 79; בראוור, ספר תל אביב, עמ' 311-312, מצוטטים אצל הלמן, התגבשותן, עמ' 70.

31. שם, עמ' 71.

כל חדר ישנו מטבח בנוי מקרשים. בכל חדר אחד כזה גרה משפחה שלימה עם ילדים [...] אין בכל הסביבה אף גן ילדים אחד או בית תינוקות [...]
בעונת הקיץ והסתיו סובלים הילדים ממחלות עיניים מהלכוך הרב שברחובות ובבתים.³²

השכונות היו זרועות צריפי עץ שקירותיהם החיצוניים מצופים ב'טול' מנייר זפת, ולהם גגות פח.³³ רובן נותרו מוחץ לגבולות תל אביב עד הקמת המדינה.³⁴
אל תל אביב הזו הגיעה כמעט רבע מן האוכלוסייה היהודית של שלוניקי (לפי ההערכות של 1935),³⁵ בעיקר בשנות הגאות של העלייה החמישית.³⁶ כמעט כל השאר נספו בשואה. רוב העולים היו עובדי כפיים, ומיעוטם יזמים, סוחרים, רופאים ומהנדסים.³⁷
ערב מלחמת העולם השנייה פסקה כמעט עליית יהודים משלוניקי. העולים התאקלמו, כמו "רבים מתושבי תל אביב (ש)עברו בראשית התיישבותם בעיר את שכונת פלורנטין, שכונת שפירא ונווה שאגן [...] (ש)שימשו נקודת מוצא [...] לעולים חדשים",³⁸ והתגבשו לקהילה בתוך קהילה.³⁹ מאחר שהשכונות שמרו על מאפייניהן הייחודיים התאפשר

32. גלבר, מולדת, עמ' 254.

33. שביט וביגר, ההיסטוריה, עמ' 215.

34. שם, עמ' 99, 194, 195.

35. ב'1935 חיו בשלוניקי כ-60,000 יהודים (בוניס, קולות עמ' 31). במחקר הובאו הערכות שונות של מספר העולים ממנה ארצה בשנות השלושים. הנתון הרשמי מצביע על 5,651 עולים מיוון כולה, בשנים 1932-1938 (סיקרון, העלייה, לוח 8; מצוטט ממקור אחר אצל מירון, הגירת יזמים, עמ' 480). במפקדי 1931 ו'1948 בארץ מובא המספר 7,969 (סיקרון, האוכלוסייה). שמואל רפאל כתב כי בין 1914 ל'1946 עלו משלוניקי רק כמה אלפים (רפאל, ב'אמוס, עמ' 39); יצחק כרם כתב כי עד 1936 כבר עלו ממנה מעל 15,000 איש (כרם, העלייה, עמ' 182), ובסך הכול בשנים 1933-1938 עלו בין 15,000 ל'18,000 יהודים (כרם, העלייה, עמ' 181). לעומת זאת הכותבים ילידי שלוניקי נקבו במספרים גדולים: ההיסטוריון יצחק ש' עמנואל, שחי ופעל בסינסנטי, סבר שמדובר ביותר מ'15,000 איש שעלו בין תר"ף (1920) לתרצ"ו (1936) (עמנואל, תולדות, עמ' 218). אברהם ש' רקנטי העיד כי מ'1931 עד 1936 עלו משלוניקי כ'20,000 איש (רקנטי, הציונים, עמ' 481). דוד בנבנשתי, שעלה לירושלים כנער ב'1918, סבר כי ב'1932-1934 עלו ממנה כ'10,000 יהודים (בנבנשתי, משאלוניקי, עמ' 383). באשר לחלקם היחסי של העולים מכלל יהודי העיר אברהם ש' רקנטי גרס שהעולים היו כרבע מן היהודים (שם). יצחק בן רובי, עיתונאי יליד העיר, קבע שהיו יותר מרבע, וטען: "זהו, לדעתי, שיא, שאנשי הסטטיסטיקה חייבים להדגיש בכל השוואה בין מה שאירע בשטח זה ביוון לבין קהילות אחרות" (בן רובי, העיתונות, עמ' 510). הסיבה לפער באומדנים אינה ברורה לי, וגם שיחה קצרה שערכתי עם פרוץ' משה סיקרון לפני כשני עשורים לא הבהירה אותי.

36. הכוונה לשנים 1933-1935.

37. רוסו, תיעוד.

38. א' גרייצר, מצוטט אצל פוזיילוב, מבוכארה, עמ' 306, הערה 10.

39. דוד א' רקנטי, ריאיון 1, 5 באוקטובר 2004.

לארגונים וולונטריים שייסדו העולים לקדם את האינטרסים של בני קהילתם.⁴⁰ מספר העולים שהגיעו ארצה לאחר השואה היה קטן. בהמשך המאמר אתמקד בהתאגדויותיהם של העולים משלונקי, שהתיישבו בסמיכות זה לזה – התאגדויות של קודש ושל חול.

גופים ואגודות

בתוך שנים אחדות מאז החלה עלייתם הגדולה הקימו השלונקאים לעצמם ארגונים אחדים, שבהם השקיעו את מיטב כוחותיהם.⁴¹ בתחילה יצרו התארגנויות לפעולה משותפת:

- **הסתדרות עולי שלונקי** נרשמה כאגודה עות'מאנית ב־1931. היא שימשה מרכז מידע וכתובת לבחינת היתכנות כלכלית עבור מעוניינים בעלייה, ועסקה במיוחד בסיוע לעולים ובניסיונות לפתח יוזמות חקלאיות.⁴²

40. ליסק, האליטות של הישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת המנדט, תל אביב, 1981, מצוטט אצל הלמן, התגבשותן, עמ' 324.

41. עוזיאל, פעלם. סקירת התאגדויות החול נסמכת במידה רבה על עוזיאל.

42. בה' באלול תרצ"א (18 באוגוסט 1931) הודיעו אנשי הסתדרות עולי שלונקי בתל אביב לוועד קהילת יהודי שלונקי – במכתב בן שלושה עמודים במכונת כתיבה (אמש"ו 065-1931) על ייסודו של ארגון חדש בשם זה. למכתב צורפה תוכנית הפעולה של הארגון, שבראשו ועד בן שבעה חברים: שתי אפ"י"אס, שלמה ונציה, אברהם מטרסו, דניאל ספורטה, יוסף עוזיאל, משה קרסו, מנחם קונפורטס. הארגון נוסד בתגובה על האירועים האנטישמיים בשלונקי. להבדיל מארגונים דומים של יוצאי שלונקי במדינות אחרות, הארגון החדש לא התמקד בעזרה חומרית לנפגעים בשלונקי, כי אם בהגשמת היעד הציוני של העלאת יהודיה לארץ. היתרון של הארגון הוא בהיכרותו עם תנאי הרקע, המנטליות והצרכים של יהודי שלונקי מצד אחד, ועם התנאים בארץ ישראל, יעד ההגירה, מצד אחר, דבר המאפשר לו לפעול ביתר הצלחה להגשמת המטרה. גם לפני האירועים הללו היו חלק ניכר מיהודי שלונקי נתונים במצוקה כלכלית. האירועים האחרונים יצרו לחץ להגירה מסיבית מן העיר, שחדלה להיות בעבורם מה שהייתה בעבר. כוונת הארגון הייתה להפנות את גלי העלייה הצפויים להתיישבות בארץ ישראל על ידי יצירת תנאים מיטביים לקליטת אותם מהגרים שמבחינת הכשרתם והתאמתם עשויים להצליח ולתרום חלקם לביסוס הישוב היהודי בארץ ישראל – כלומר עלייה סלקטיבית – במקום לפנות לפריז ולבירות אירופיות אחרות ולהיות אבודים מבחינת השאיפה הציונית. הכותבים מביעים את ביטחונם כי ועד קהילת יהודי שלונקי יתמוך ביוזמה החדשה. במכתב הקרוב יידע הארגון החדש את הנמענים באשר להתארגנות משותפת להסדרת העלייה משלונקי (תרגום ותקציר: אבנר פרץ). מספר עולי שלונקי שהתגררו באותם ימים בתל אביב היה קטן, והם חשו חובה לממן את פעילות הקליטה של עולים חדשים יותר. במכתב מ"ח בחשוון תרצ"ב, 23 באוקטובר 1931 (אמש"ו 124-1931, מכונת כתיבה, אותיות לטיניות), כתבה הסתדרות עולי יוון ליוון, כנראה לפדרציה הציונית של יוון, שאין זה מתקבל על הדעת כי את כל הפעילות יממנו מאתיים עולי שלונקי החיים בתל אביב, כשהמטרה היא לקלוט מאות ובהמשך אלפי עולים פוטנציאליים משלונקי. נדרשת תמיכתם של הפדרציה הציונית ביוון ושל גופים

- **ועד עולות יוון.** ארגון נשים, קטן כנראה, שלא החזיק מעמד זמן רב. עד הקמת המדינה נקלטו רוב העולים מכל ארצות המוצא בכוחות עצמם, ויכלו להסתייע רק בעזרה הדדית ובמוסדות וולונטריים אחדים. עיריית תל אביב התקשתה ליטול על עצמה את הטיפול בהם, ולכן המשיכו עולי שלוניקי להקים ארגונים ומוסדות שנועדו לחזק את הקהילה ואת אנשיה, ואשר פעלו כעין המשך של המבנה הפילנתרופי של הקהילה בשלוניקי:
- **אגודת עולות יוון לטיפול בחולים**⁴³ נוסדה ברוח האגודות לעזרה הדדית בעיר המוצא והגישה "עזרה רפואית ועזרה בכלל למשפחות עניות למאותיהן [...] דואגת גם לתזונת חלשים ומבריאים ותומכת לזקוקים לבתי הבראה וביחוד לחולים בשפחת".⁴⁴
- **קרן למתלמדים** שאותה יסד ליאון רקנאטי, ממנהיגי הקהילה היהודית בשלוניקי, עוד בסוף שנות העשרים. הקרן עודדה נערים להמשיך בלימודים תיכוניים ואקדמיים. היא נוסדה על ידי שוב בתל אביב ב־1938, כדי לצמצם את הפער התרבותי והחינוכי בין העדות באמצעות סיוע לסטודנטים ולתלמידי בתי ספר גבוהים.⁴⁵
- **קופת חולים הרמב"ם**, שהגישה עזרה רפואית לכאלף חברים ואף ללא־חברים מעולי ארצות שונות.⁴⁶ נוסדה בשלוניקי בשנת 1936 בשם 'בני אברהם', לכבוד אברהם רקנטי, אחיו של ליאון, על ידי תנועת המזרחי, והמשיכה את פעילותה בתל אביב, בתחילה בשם זה ולאחר מכן בשם קופת חולים הרמב"ם. הקופה פעלה עד 1961.
- **מועדון קדימה.** מועדון חברתי-תרבותי ופילנתרופי, שהוקם בשלוניקי בשנת 1899 (כסניף של אגודת סטודנטים ציוניים שנוסדה בווינה) כדי לטפח את לימוד השפה העברית ואת השימוש בה. המועדון הוקם מחדש בתל אביב בנובמבר 1933 "לשם פעולה לטובת הארץ". הוא נועד לכלל יוצאי הבלקן,⁴⁷ וארגן פעילויות חברתיות ולימודיות במשך השנה ואף תפילות בימים הנוראים.⁴⁸
- **מטבח זול לנצרכים**, נוסד ברחוב ליונסקי בתל אביב, כנראה ב־1936, כבית תמחוי. עד ראשית שנות השבעים המטבח הגיש מדי יום ארוחות מוזלות לנזקקים.⁴⁹

אחרים. במכתב אחר שנשלח בכ"ז בחשוון תרצ"ב, 7 בנובמבר 1931 מירושלים לוועד עולי שלוניקי בתל אביב, לידי המזכיר מר שלמה גרגיר (אמש"י 131-132, 1931, סוליטריאו), שסופו וחתימתו כותבו חסרים, נראה כי חברי הארגון משלמים דמי חברות שנתיים בסך 52 גרוש בארבעה תשלומים תלת־חודשיים. ועד עולי שלוניקי חיפש דרכים להגדלת מספר החברים.

43. עוזיאל ובנבנשתי, עיר ואם, עמ' 338.

44. שם.

45. שם, עמ' 338.

46. כרם, העלייה, עמ' 191.

47. שם, עמ' 190.

48. שם; עוזיאל ובנבנשתי, עיר ואם, עמ' 337.

49. שם, עמ' 338.

- ב־1956 נוסד **בית אבות** על שם ליאון רקנאטי בעבור האוכלוסייה המזדקנת של עולי ארצות הבלקן.

הניסיונות להיקלט בעבודה נמשכו כל העת. במכתב מ־20 בנובמבר 1932⁵⁰ ביקשו אנשי ארגון עולי שלוניקי מן הפדרציה הציונית בשלוניקי שתדווח להם באיגרת אוויר מהם המקצועות שאת האוחזים בהם כדאי לעודד לעלות לארץ ישראל, ולעומתם מהם המקצועות שאינם מבוקשים בארץ ואין טעם לעודד את האוחזים בהם לעלות לארץ. כותב המכתב מספר שנמצאות אצלו פניות מרובות של נגרים, סנדלרים, נפחים וכיוצא בהם, המבקשים לעלות, ושואל אם לדעת אנשי הפדרציה עלולים בעלי מקצועות אלה לקפח פרנסתם של ותיקים האוחזים באותם מקצועות. כן התבקש הנמען למסור אם יש בידו השפעה על אפשרות קליטתן של נשים ובחורות.

לאחר השואה המשיכו ניצולים משלוניקי להגיע לשכונה השלוניקאית או לסביבתה, וכך תרמו לצביונה של פלורנטין כשכונה בעלת ייחוד אתני מובהק.⁵¹ הם הצטרפו לעולים הוותיקים בהקמת התאחדות עולי יוון,⁵² וב־1947 בנו שיכון קטן בשכונת יד אליהו שבעיר (תשעה בתים בני שתי קומות) בעבור עולים אלה.⁵³

נוסדו גם ארגונים וניזומו יוזמות שעניינם תרבות, זיכרון והנצחה:

- **ארגון ניצולי מחנות ההשמדה יוצאי יוון בישראל** נוסד בתל אביב במרץ 1953.⁵⁴
- **הקרן למפעלי תרבות אלשיך**, שנוסדה בתל אביב ב־1950,⁵⁵ העניקה מלגות לחינוך תיכוני וגבוה, והקימה ספריות וחדרי עיון בבתי ספר.⁵⁶
- **המכון לחקר יהדות שלוניקי** נוסד על ידי קרן אלשיך והתאחדות עולי יוון בשנת 1952 כדי לחקור את "ההיסטוריה, הפולקלור, הליטורגיה, הספרות וצורות החיים של יהודי שלוניקי ואגפיה, והקשור בזה". בראש ההרכב הראשון של הוועד עמד יוסף פנחס עוזיאל.⁵⁷

50. אמש"י, 041-1932. לאדינו באותיות לטיניות, מכונת כתיבה.

51. רפאל, ב'אמוס, עמ' 37.

52. עוזיאל, פעלם, עמ' 95; עוזיאל ובנבנשתי, עיר ואם, עמ' 338.

53. היו בו 84 חדרים. עוזיאל, שם.

54. נוסד במרץ 1953 (מתוך אתר הארגון). והרבה אחר כך – המרכז למורשת יהדות שלוניקי ויוון.

55. רוסו, תיעוד.

56. ראו בין היתר עוזיאל ובנבנשתי, עיר ואם, עמ' 354-355. פעילות הקרן נמשכה עד 1991. החלוקה במאמר זה בין הגופים והאגודות רופפת במקצת, כי במפעלים שונים הן חברו זו לזו או פעלו תחת קורת הגג של מועדון קדימה.

57. "ידיעות המכון", עוזיאל, גנך, עמ' 106-107.

נוסף על כך הוצאו לאור גם שני ספרי זיכרון מקיפים, הראויים למחקר נפרד: **שאלוניקי עיר ואם בישראל וזכרון שלוניקי**. בשניהם הושקעו משאבי זמן וממון רבים. את הספרים ערכו אנשי ספר מקרב העולים.⁵⁸ זכרון שלוניקי הוא ספר מגוון ומורכב משני כרכים בפורמט גדול, והוא כולל עשרות מאמרים וסקירות על הקהילה. אפשר להצביע גם על סדרת הספרים **אוצר יהודי ספרד** שהוציא לאור הסופר יצחק ר' מלכו, בכוחות עצמו במשך כשני עשורים, מפעל הנצחה נוסף לקהילתו שחברה.⁵⁹ בתפר שבין קודש וחול אפשר למנות את **אגודת הלל וזמרה להלבשת יתומים**, שחבריה המשיכו את מסורת הפייטנים של יהודי שלוניקי והיו כעין מקהלה לומדת ומבצעת של שירת קודש. למטרותיהם הם צירפו הענקת ביגוד מלא ליתומים לקראת פסח מדי שנה.⁶⁰ האגודה נוסדה בשלוניקי בשנת 1870,⁶¹ וחודשה בתל אביב לקראת אמצע שנות השלושים של המאה ה־20.⁶² היו גם ניסיונות מעניינים של עולי שלוניקי להגשמה ציונית באמצעות התיישבות חקלאית בארץ, אך אין זה המקום לסקור אותם.

השתלבות העולים משלוניקי במרחב התל אביבי

עתה נעקוב אחרי עולה ממוצע, בעלייה הלגלית או הבלתי לגלית, ונסרטט קווים להתנהלותו בעיר תל אביב – לפעמים לאחר קשיים ומאבקים לקבלת רישיון עלייה (סרטיפיקט), ולעיתים לאחר בירור יסודי שערך מראש לבחינת אפשרויות לתעסוקה ולפרנסה בארץ.⁶³ משהגיע ארצה באונייה שוכן העולה בבית העולים הקטן ברחוב העלייה (ואם היו לו "כסף, משפחה, חברים או אפשרויות אחרות – עזב מיד")⁶⁴, או התקבל עם משפחתו לזמן לא קצוב מראש למגורים משותפים עם משפחה או שתיים. שאיפתו הייתה בדרך כלל

58. 'עיר ואם' נערך על ידי ברך עוזיאל ודוד בנבנשתי, וזיכרון' נערך בידי דוד א' רקנטי.

59. ראו עוזיאל, גנז, עמ' 103.

60. אגודת פייטנים נוספת גדולה נוספת בשלוניקי הייתה 'נעים זמירות', וגם היא שבה לפעול בתל אביב. אינני סוקר אותה כאן כי לא התייחדה בפעילות סעד.

61. רקנטי, הלל, עמ' 349.

62. שם, עמ' 352.

63. דוגמה: מכתב משלוניקי לארגון עולי שלוניקי בתל אביב (אמש"י, 004-1928) מ־15 ביוני 1928. אברהם ונציה ביקש בו מידע על אפשרות להקים עסק בארץ. הכותב היה נגר רהיטים קשיש המתמחה בייצור כיסאות עץ וקש, וגם בנו עסק בכך. הוא מבקש מידע מפורט על יכולתו להמשיך במקצועו בארץ ישראל, שואל על זמינותם של חומרי גלם (ואפשרות יבואם) ומתעניין אם יש בארץ תעשיית ייצור רהיטים או שכל הרהיטים מיובאים. הכותב יביא עימו את כלי המלאכה הנדרשים לייצור כסאות (תרגום: אבנר פרץ).

64. ספורטה, הרצאה.

למצוא לעצמו עבודה, ודיוור בעבור משפחתו – בדמי מפתח או בשכירות. כדי למצוא פרנסה טרח לקבל פתק המלצה כגון זה: "דניאל יוסף סאיאס הוא אופה מומחה. נא לקבלו לעבודה במאפייתך". את הפתק קיבל מהסתדרות עולי שלוניקי או מאישיות ציבורית מקובלת, ועימו כיתת את רגליו במקומות שבהם חיפשו אנשים במקצועו או שהסכימו להעסיק שוליה, אף אם בשכר נמוך בתקופת ההעסקה הראשונה. אם היה רעב וחסר אמצעים, נאלץ לאכול במטבח זול לנצרכים. אם שיני אשתו כאבו לה, הוא דאג לפתק כגון זה: "אשת יצחק טובי, אם לשלושה, נזקקת לטיפול שיניים. נא לסדר לה מחיר נוח". הוא דאג 'לסדר את ילדיו' בבתי ספר, והתאכזב כאשר בתו, בוגרת כיתה ח, התקבלה בתל אביב 'רק' לכיתה ז, או בנו, שסיים בשלוניקי כיתה ד, התקבל לכיתה א. לאחר שעות הלימודים השתתפו הילדים בפעילות תנועת הנוער 'דגל ציון'.⁶⁵

העולים יצרו לעצמם הווי ייחודי ושמרו על קשרים אמיצים זה עם זה. רבים מהם התפרנסו זה מזה. אם דרוש זגג – נקרא ליוסף השלוניקאי; אם דרושה תופרת – נביא ליום עבודה את זלי, הלא היא זלדה, שבאה מאיזמיר. גבינות נקנה מאדון כהן, שעלה מלריסה שביוון. כך נוכל להמשיך לדבר ספרדית-יהודית ולא נזדקק לאחרים.

במכתב ששלחו מתל אביב בכ"א בטבת תרצ"ב (1931) יידעו אנשי ועד הסתדרות עולי שלוניקי את אנשי הסתדרות המזרחי בשלוניקי על בקשתם מוועד קהילת שלוניקי להשתתף בתקציבו בסך עשר לירות לחודש. הכותבים פירטו את פעולות הארגון לקליטת עולים משלוניקי: טיפול ותמיכה **מוראלית** בשלוש מאות שלוניקאים והקמת לשכת מידע שענתה על עשרות פניות. מזכיר הארגון דאג להקביל את פניהן של שתיים עשרה קבוצות עולים בנמל, ובהן מאתיים וחמישים נפש, וכן לייעץ ולספק מידע חיוני. לשכת הקליטה חיפשה והשיגה עבודה לצעירים רבים בעיר ובמושבות. הארגון תמך ב'בנק אזרחים' שהקימו עולים משלוניקי ומבולגריה למתן הלוואות לעסקים קטנים וסייע בידי מאה משפחות לרישומם החוקי כמהגרים מול ממשלת המנדט. כן פיתח מיזמים להתיישבות חקלאית, במיוחד מיזמי התיישבות של יהודי יוון.⁶⁶

"רוב העלייה שבאה לארץ – פרט לליאון רקנטי, יוסף אלבו ומשה קרסו [...] שהיו בעלי הון – היו [...] עניים ומרודים, חלכאים ונדכאים, ומעטים מהמעמד הבינוני"⁶⁷ סיפר לי דודי, דוד א' רקנטי, ואילו אורלי ק' מירון עסקה באחד ממאמריה בקליטת מעסיקים ויזמים בארץ וטענה כי בחירתם של בעלי הון יהודים מיוון לעלות ארצה ולא להגר ליעדים חלופיים במערב – שם כבר נוצרו קהילות של מהגרים ובכללם בעלי הון מארץ מוצאם – אומנם נעשתה בעקבות אידאולוגיה ציונית, אך הושפעה גם מתנאים נוחים ליזמים שנוצרו

65. ראו נאור, דגל.

66. אמש"י, 1-2, 123-1932.

67. דוד א' רקנטי, ריאיון 3, כסלו תשס"ג, דצמבר 2002.

בארץ בשנות השלושים.⁶⁸ מירון תיארה את הקמת בנק דיסקונט לישראל כמקרה מבחן של יזמות אתנית. ליאון רקנאטי, מייסד הבנק, ידע להסתייע בניסונו המוקדם כנציג מסחרי של חברות זרות ביוון, ובקשריו המשפחתיים והחברתיים עם משה קרסו ויוסף אלבו – יזמים שהגיעו לפניו לארץ – ויסד (ב־5 באפריל 1935) בנק עסקי.⁶⁹ לא פחות מכך סייעו לו בהמשך הדרך נאמנותם של לקוחותיו, שהיו כמוהו עולים מיוון, ארץ מוצאו, שהכירו במעמדו הציבורי קודם לעלייתו ארצה כנשיא הקהילה היהודית הגדולה ביוון, ובמקביל גם קשריו הקרובים עם האליטה הספרדית הבנקאית בארץ ישראל ובמצרים.⁷⁰ לפי עדותו של חיים קרסו, אביו משה הוא שהציע לרקנאטי להקים בנק ספרדי:

העולים חשים בנוח במקום שבו מדברים בשפתם, בבנק שתרבותו העסקית קרובה ללבם, שאינו זר להם. תפתח בנק של הספרדים, למען הספרדים, שיפעל ברוח הספרדים... יהודים מגיעים לארץ מכל קצות תבל. יחלפו דור או שניים עד שיווצרו כאן תרבות ושפה פחות או יותר אחידות. עד אז יתקבצו העולים בשכונות של בני עדתם ויעדיפו לעשות עסקים עם אנשים המבינים את שפתם ואת מנהגיהם.⁷¹

ואכן, פקידי הבנק ולקוחותיו באו מקרב עולי יוון וארצות הבלקן, והבנק נשא אופי אתני ספרדי.⁷² אפשר לשער כי היו יזמים נוספים שנשענו על קשרים אתניים מוקדמים עם יזמים יהודים יוונים, שהיו 'התפוצה הקולטת'. שיתוף הפעולה בין האליטות הללו משנות העשרים עם האליטות החדשות משנות השלושים יצר הן מקור חי לאשראי זמין למהגרים מיוון והן מקומות תעסוקה לפקידים ולעובדים שמוצאם ממנה.⁷³ כך חשו העולים בבית גם כשהיו בבנק, במכלת ובחנות חומרי הבניין.

דת ומסורת: בתי הכנסת

מוקד חיי הדת והמסורת בתל אביב היו בתי הכנסת. ברובם נשמרה החלוקה לארצות המוצא, והתקיימו בהם גם שיעורי תורה. באמצע שנות השלושים פעלו בעיר כ־120 בתי

68. מירון, התפתחותה, במיוחד עמ' 452. במאמרה היא מצביעה על מגוון קשייהם של יהודי יוון, ובמיוחד של יזמים שפעלו בה, ועל המצב הכלכלי המידרדר של ארץ מוצאם.

69. שם, במיוחד עמ' 473.

70. שם, במיוחד עמ' 476.

71. רקנטי, אב ובנו, עמ' 80. מצוטט אצל מירון, עמ' 476, הע' 83.

72. מירון, התפתחותה, עמ' 478.

73. שם, עמ' 479.

כנסת ובתי מדרש. לפי הערכה משנת 1933 ביקרו בהם בימים הנוראים כ־75% מתושבי העיר. בתי הכנסת שימשו גם מוסדות לעזרה לזולת ולגמילות חסד. לפחות שנים עשר מהם נועדו ליוצאי יוון ונסדו על ידי עסקניהם. אפשר לערוך בקלות מיפוי כרונולוגי של סדר הקמתם, החל ב־1925;⁷⁴ רובם פעלו בשכונות העיר הדרומיות. ב־1937 ייסדו אחדים מעובדי נמל תל אביב בית כנסת בצפון העיר ששמו 'ר' מאיר בעל הנס'.⁷⁵ שאר בתי הכנסת בצפון העיר נוסדו לאחר שהחלה תנועה של שלונקאים מדרום העיר לצפונה, שנועדה לשיפור תנאי הדיור שלהם.

יהדות שלוניקי היא מסורתית בבסיסה,⁷⁶ ולכן החלוקה בין מתפללים ללא מתפללים לא הייתה זהה לחלוקה בין דתיים לשאינם דתיים. חלק ניכר מן העולים התפללו בבתי כנסת גם אם לא שמרו שבת או כשרות כהלכה.⁷⁷

בתי הכנסת השלונקאים פעלו במיוחד בשבתות. מספר המתפללים בימי חול היה קטן מאוד.⁷⁸ לרוב המתפללים היו רק טליתות משי, שאותן הניחו על כתפיהם, ולא היו להם תפילין משלהם.⁷⁹ תפילות שחרית, מנחה וערבית נאמרו על ידי שליח הציבור, בדרך כלל במהירות ("ליב'אנו" = קל), בהנגנה חלקית, בין אמירה לניגון. שליח הציבור אמר את התפילה מילה במילה, והציבור הקשיב או התפלל בשקט וללא התנועעות.⁸⁰

שני בתי כנסת גדולים מתוך השנים עשר היו בעצם בתי הכנסת של אגודות הפייטנים שנסדו בשלוניקי, **שמחה הדר קודש** של 'שירי ציון', השם החדש שניתן לאגודת 'נעים זמירות', ו**יוסף ובנימין שושנה**, של אגודת הפייטנים 'הלל וזמרה'. האגודות הממשיכות היו חוליה נוספת במסורת שהחלה בשלוניקי.

אחד מבתי הכנסת הייחודיים היה **בית תפילה**, שנסד ב־1936 בשכונת שפירא בשם 'נטע נעמן'.⁸¹ נתן שוחמי, המייסד, ואשתו הקימו אותו מן הסיבה שבגללה הוקמו בתי הכנסת האחרים לעולי שלוניקי:

74. בשנה זו נוסד בית הכנסת שומרי שבת, שנקרא בתחילה עץ החיים. רקנטי, מחזור, מבוא, עמ' כו. לסקירה מקיפה על בתי הכנסת, החזנים ומנהגי התפילה של יהודי שלוניקי ראו רקנטי, אזכיר. לפרטים נוספים על שירת הקודש של יהודי שלוניקי ראו רקנטי, הצילני.

75. רקנטי, יהודי, עמ' כז.

76. הדר, כ"ח, עמ' 153.

77. על חילון ראו ג'ניאו, היהודים, במיוחד עמ' 55-57.

78. ובהם דוד א' רקנטי, ריאיון 1, 5 באוקטובר 2004, יהודה הצבי, ריאיון, 11 ביולי 2018.

79. דוד א' רקנטי, ריאיון 2, 23 באוגוסט 2018.

80. יהודה הצבי, ריאיון, 11 ביולי 2018.

81. יהודה הצבי, ריאיון, 11 ביולי 2018.

מהר מאוד הבינו שבתי הכנסת פה לא עונים על הצורך שלהם לשמר את המסורת הייחודית ליהדות שלוניקי. ...בין היתר בעזרת המנהג לשיר את התפילות וניגוני החגים בעברית ובלדינו, כלומר פסוק בעברית ומיד אחר כך לחזור עליו בלדינו.⁸²

מתפללי 'בית תפילה' אומנם קיבלו בתרומה ספר תורה אחד, אך לא השיגו כיסאות. כל מתפלל היה מגיע כשבידו האחת סידור תפילה ובידו השנייה כיסא שהביא מביתו.⁸³ מאפיין נוסף: כל החזנים והגבאים ב'בית תפילה' היו עובדי כפיים: שבתאי אנג'ל היה שרברב; אהרן צבי היה צבע, עד שבעצת חמיו פתח חנות צנועה למעדנים בשוק שפירא (במשך השנים הפכה החנות לבעלת מוניטין וכונתה 'ארוניקו'); עובדיה אקוניס⁸⁴ עבד כפחח; שוחמי, הגבאי, היה סנדלר.⁸⁵

תפילות השבת בבתי הכנסת השונים התנהלו לפי סדר קבוע, והחזנים הקפידו לשיר כל אחד מקטעי התפילה באותן מנגינות ובאותם דגשים, כמעט ללא גיוון. לפני תפילת שחרית של שבת היו נהוגים בשלוניקי,⁸⁶ ובהמשך בתל אביב, שני מערכי פיוט. האחד – סדרת פיוטים קצרה יחסית, המובאת בסידורי התפילה, ובהם 'דיד נפש', 'כל ברואי מטה ומעלה'⁸⁷ ולמען עשה ולא לנו, ואלה הושרו בבית או בבית הכנסת. האחרת – סדרה ארוכה יותר, המובאת בקבצי הפיוטים שאותם הוציאו לאור אגודות הפייטנים. היא הושרה בשעה מוקדמת בשבתות החורף, ונקראה 'בקשות לר' ישראל נג'ארה'.⁸⁸ החזנים שאפו לשיר בכל שבת בקשות ופיוטים במקאם (סולם הצלילים) הייחודי לה.⁸⁹ הלחנים של חלק מהבקשות היו ידועים לחברי האגודות ולאודהיהן, אך חלקם כבר נשכחו. תווים כמובן לא היו. "שרו כל מה שידעו. היו הרבה מאוד שידעו", העיד דודי, דוד

82. צור ורוטברד, לא ביפו, עמ' 139.

83. משה שוחמי אצל צור ורוטברד, שם.

84. אביו של שר המדע בממשלת ישראל ה'34, אופיר אקוניס.

85. משה שוחמי, בנו, ציין שהוא נושא שם משפחה עברי. צור ורוטברד, לא ביפו, עמ' 316. גבאי נוסף היה עמנואל בן יקר, המבוגר כולם והגובה של דמי החבר מ'יחיד' בית הכנסת. לכל הקהל הייתה משום־מה יראת כבוד כלפיו, אולי כי היה בקי מכולם בהלכה. הוא התנגד לשינוי שמו של בית הכנסת מ'נטע נעמן' לבית תפילה. בן יקר לא היה חזן, אך לעיתים אמר את תפילת ערבית במוצאי יום הכיפורים או את ברכת הלבנה. תפילת ערבית במוצאי יום הכיפורים הייתה 'חזקה' של אברהם מטלון. הצבי, דוא"ל, 9 בינואר 2019.

86. לוי, שירים ותשבחות, עמ' 354.

87. סימן שלמה, שערי תפילה, עמ' 7-8.

88. חסיד, הלל זומרה, עמ' 1. בספר נעים זמירות קשה להבחין בקבוצת פיוטים כזו. הפיוט 'יקו לאור לב ואין' פותח את שני קבצי האגודות (אגודת הפייטנים, נעים זמירות).

89. רקנטי, שירת, עמ' 345; דוד א' רקנטי, ריאיון 4, 23 באוגוסט 2019. רשימת המקאמים לפי שבתות השנה – 'טאבלו דה לוס פאסילים קי סי דיבין די קאנטאר קאדה סימאנה וכו' = טבלת מקאמים שחייבים לשיר מדי שבוע וכו' ראו אגודת הפייטנים, נעים זמירות, מפתחות, עמ' 8; חסיד, הלל זומרה, עמ' 317-319.

רקנטי, יליד 1923. לחנים של שירי חול, יהודיים או לא יהודיים, ולא כל שכן שירי אהבה, לא מצאו את מקומם בבתי הכנסת.

לאחר תפילות הבוקר של שבת נערכה לעתים אזכרה לעילוי נשמת נפטרים ונפטרות. באזכרה היה מחולק ה'אדרא זוטא' קדישא (זוהר, פרשת האזינו, דף רצו) לקריאה דמומה בין המתפללים, והחזן, או המזמר (כעין עוזר חזן), היה קורא לאחר מכן בקול את הסיום, המספר על פטירתו של ר' שמעון בר יוחאי.⁹⁰

לאחר תפילת המוסף היו המתפללים מקפלים את טליתותיהם ושבים לבתיהם, ממהרים לקידוש ולארוחת בוקר עם שתיית 'ראקי' (ערק מהול במים), אכילת בורקס עם ביצים קשות ושאר תוספות,⁹¹ או מתאספים לטנדה בפינת בית הכנסת או בחצר. טנדה היא כעין קידוש, אלא שהוא כלל שירה בנוסף לשיחה, לטעימה ולשתייה. גם הטעימה הייתה מסורתית: כל מה שהזכרנו לעיל, עם מלפפון טרי חתוך.

אל בית הכנסת 'שמחה הדר קודש', של 'שירי ציון', היו ילדי המתפללים חוזרים לפני מנחה של שבת. לפעמים קרא אחד מהם את קריאת התורה, ואחרי התפילה הם השתתפו באמירת פרקי אבות החגיגית או הקשיבו עם המבוגרים לדרשה והשתתפו בשירת הפיוטים. ילדי בית הכנסת הכירו טובה למתפללים הבוגרים על הסבלנות שבה קיבלו את הקריאה בתורה או במדרש – קריאה מהססת, עילגת לפעמים, שלהם ושל חבריהם. היה להשתתפות הילדים בתפילה ובקריאות אופי של התלמדות מתמשכת. "גם למסיבות בחגים, בבתי החברים או בבית הכנסת, היו לוקחים אותנו", סיפר דודי. "למדנו ניגונים ופיוטים משמיעה. לא שום דבר מסודר. למדנו המון פזמונים, רובם מורכבים. אין תווים, והדרך היחידה ללמוד [...] היא חזרות בלי סוף". היו מועדים ייחודיים לעריכת חזרות על השירה: או בשבת בבוקר לאחר הסעודה או במוצאי שבת. הידענים היו מנחים את הפחות יודעים, מתוך הקפדה על כל 'נְחֻמָּה' (מיקרו־סלסול או דגש בלחן או בחלוקת ההברות).⁹²

90. קוד ההתנהגות הלא־רשמי בבתי הכנסת כלל כמובן איסור על שיחת חולין, עודד שמירה על שקט והתייחס גם לסוגית הישיבה והעמידה הנכונות. מתפללים נהגו לעיתים להעיר לאורחים שישבו בבית הכנסת ברגליים משוכלות ("רגל על רגל"). מזל זבולון סיפרה לי כי אחת מנכבדות הקהילה לימדה אותה כיצד בנות אמורות לשבת בבית הכנסת, ברגליים צמודות זו לזו (זבולון, ריאיון). אני זוכר מילדות את סבי מצד אימא, יצחק צדקה, שמיעט להעיר לנו על התנהגותנו כילדים, מעיר לי שוב ושוב כאשר עמדתי וידיי מאחורי גבי. הידיים אמורות להיות מתוחות לצידי הגוף בתפילה מכבדת, סבר. כך ישבו המתפללים והמתפללות בלא שיכול רגליים, ללא התנועות, והמתפללות – לעיתים בכיסוי ראש ולעיתים בלעדיו, אך תמיד ברגליים צמודות.

91. א' קוב, תכתובת דוא"ל, אוקטובר 2019.

92. דוד א' רקנטי, ריאיון 4, 23 באוגוסט 2019.

האירוע עצמו ארך כשעה או שעה ומחצה, וכלל סדר קבוע של אמירת פיוטים ב'מקאם של השבת' על ידי חזנים ובשירת קהל לסירוגין. כדי להשתתף בו באופן פעיל נדרשו מומחיות וכישרון.

ברצף האירועים הזה השתתפו הילדים כמעט כשוויים. והם זכו גם לשכר חומרי: "הביאו חבית שבתוכה עוד חביונת", נזכר דודי, "וביניהן שמו קרח. בחבית הפנימית הייתה לימונדה או שתייה אחרת. מישוהו, סדרן או קרוב של אנג'ל קרסו, מבעלי קולנוע 'אופיר', הביא לפעמים כרטיס כניסה לסרט כמו 'טרזן', שבו זכה אחד הילדים"⁹³. בבתי כנסת אחרים היו מעמדים דומים.⁹⁴

ההבדל העיקרי בין בתי הכנסת הגדולים לבין הקטנים היה בעצם קיום המעמד. בבתי כנסת קטנים לא נערכה דרשה מרובת שומעים, ובדרך כלל כי לא כיהנו בהם רבנים. גם לא שרו בהם פיוטים, כי הפייטנים התרכזו ברובם בבתי הכנסת שלהם. בבתי כנסת קטנים אמרו בציבור תהלים ואת הסדר המקובל של אלפא-ביתא.⁹⁵

את בתי הכנסת שלהם ראו השלוניקאים כמקום מזכר, קרוב ומזמין. הם חשו בהם בבית, לפחות בחגים ובמועדים. תחושת ההמשכיות – או אולי אשליית ההמשכיות – היא שיצרה את ההיפוך שעליו אני מספר במאמר זה, והיא שהניחה את דעתם של השלוניקאים, שהם ממשיכים את מסורת קהילתם.⁹⁶

חייהם החברתיים המאורגנים של יוצאי שלוניקי בדרום תל אביב היו חלק מן החברה האזרחית של העיר. הם היו וולונטריים, נובעים מעצמם, ממומנים על ידי עצמם, אוטונומיים וכרוכים בסדרים משותפים.⁹⁷

93. דוד א' רקנטי, ריאיון 1, תל אביב, 5 באוקטובר 2004.

94. בבית הכנסת שושנה הקימה אחת מוותיקות הקהילה, ג'ויה קובו, את 'אגודת קוראי תהלים'. היא ריכזה את הילדים בשבתות אחר הצהריים לקריאת תהלים בלחן המסורתי ודאגה לקביעות הלימוד. המדריך היה הפייטן-חזן משה ל'און. בנימה של ביקורת הזהיר את חניכיו: "אם לא תדעו לשים את הנקודה במקום - תטעו", כי "עיניים (להם) ולא יראו אזוניים (קובו, ריאיון). כך הטמיע בהם את חשיבות הפיסוק התקין. ה'חוג' הלא רשמי הזה התקיים כעשרים שנה. בתחילה משכה קובו את הילדים באמצעות חלוקת סוכריות. יותר מאוחר הגיעה להסדר עם בעלי קולנוע זוהר ברחוב שלמה פינת שדרות הר ציון, והעניקה למשתתפים כרטיסים לימי שלישי בקולנוע כפרס. בהמשך חילקה לכל ילד שבעה מטבעות של חמישה שילינג. מדי יום ראשון הגיעו הילדים לביתה כדי לקבל את הפרס, והיא זכרה מי השתתף בתהלים של שבת ומי לא. לצורך המיזם גייסה תרומות. בערוב ימיה הצליחה לחסוך סכום שאפשר לה לתרום ספר תורה לבית הכנסת (מקור: קובו, דוא"ל).

95. דוד א' רקנטי, ריאיון 2, תל אביב, 23 באוגוסט 2018.

96. בלוחית נחושת גדולה שהייתה קבועה בבית הכנסת ר' שלמה אבן גבירול לזכר קהילת שלוניקי שנסד ברחוב אבן גבירול 88 בעיר בשנת 1957: "קיבלנו לקיים בו את נוסח תפילות אבותינו [...] יהודי שלוניקי, ולשמור על נעימות פיוטיהם ועל מיטב מנהגיהם, אנו ובנינו עד עולם".

97. הייתה זו חלק מן הזכות להשמיע את הקול העצמי, אותו נטלו לעצמם מגזרים שלא זכו בכוח פוליטי רב במישור העירוני או הלאומי: נשים, מיעוטים אתניים והבורגנות.

שלוניקי הקטנה

עליית יהודי שלוניקי לתל אביב היא אחת מתוצאות הפוליטיזציה שעבר הקיבוץ היהודי בשלוניקי, כשחווה שינויים במעבר מאימפריה עות'מאנית רבת לאומים לשלטון מדינת לאום יוונית, והיא נסתייעה בזכות גורמי משיכה שהציעה תל אביב למהגרים אליה. החיים בדרום העיר היו נוחים לשלוניקאים בשל קרבתם זה לזה ומשום ש"הייתה אווירה קהילתית. כל העולים היו כעין משפחה"⁹⁸; כמו שאמר לי אחד מהם. רוב שכונות העיר, בעיקר בדרומה ובמזרחה, שמרו על צביון ייחודי במהלך שנות המנדט גם בהרכב העדתי והחברתי-כלכלי של אוכלוסיית השכונה וגם בסגנון החיים ובמבנה הפיזי.

בתוך שני עשורים התגלתה האמת הכואבת שהיהודי אינו בן חורין באירופה ואף לא בשלוניקי, וכי הציונות יכולה לתת ליהודים בית, לא בשלוניקי, אף לא במרסיי, אלא בארץ ישראל. ההיפוך הושלם.

השלוניקאים השתמשו בארץ, אך נשארו שלוניקאים. הם המשיכו לראות בעצמם 'סילנקאים' (שלוניקאים בלדינו), נותרו עטופים בקהילתיותם ולא התמזגו בתרבות המזרחית. עולים אלה, שבחרו ארץ חדשה, חיפשו **בית**, ועל אף קשיי הקיום וההתאקלמות מצאו אותו הן בבתי הכנסת שלהם – על סידוריהם, מחזוריהם ולחניהם הייחודיים – הן בשכונתם זה לזה, הן בארגונים ובמוסדות צדקה וחסד שהקימו. כך הלכה והתפתחה **שלוניקי קטנה בתל אביב**.

רשימת קיצורים ומקורות

אגודת הפייטנים, נעים	ספר נעים זמירות, בקשות פיוטים ופזמונים , שלוניקו תרפ"ט.
זמירות	
אמש"י	ארכיון מורשת יהדות שלוניקי ויוון, פתח תקווה (בהקמה).
בוניס, קולות	ד"מ בוניס, קולות משאלוניקי היהודית , ירושלים-שלוניקי תש"ס.
בן נאה, עיר התורה	י' בן נאה, "עיר התורה והלימוד שלוניקי כמרכז תורה במאות הט"ז-הי"ז", פעמים 80 (1989), עמ' 60-82.
בן רובי, העיתונות	י' בן רובי, "העיתונות היהודית ביוון – בשלוש שפות", בתוך: י' גוטהלף (עורך), עיתונות יהודית שהייתה , תל אביב 1973, עמ' 509-510.

- בבנשתי, משאלוניקי
 ד' בבנשתי, **משאלוניקי לירושלים**, פרקי חיים, ספר שני, ירושלים תשמ"ג.
- ג'ניאו, היהודים
 א' ג'ניאו, "היהודים במדינה העות'מאנית המאוחרת", בתוך: א' ג'ניאו (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים - יוון**, ירושלים תשע"ד, עמ' 43-58.
- גלבר, מולדת
 י' גלבר, **מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948**, ירושלים 1990.
- הדר, כ"ח
 ג' הדר, "כ"ח בסלוניקי: שפה, מגדר, פוליטיקה 1873-1941", בתוך: ח' סעדון (עורך), **לשרת את עמם בדרכם - כ"ח וקידום הקהילות היהודיות בארצות האסלאם**, ירושלים תשפ"א, עמ' 181-216.
- הלמן, התגבשותן
 ע' הלמן, **התגבשותן של חברה אזרחית ותרבות עירונית בתל אביב בשנות העשרים והשלושים**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2000.
- חסיד, הלל וזמרה
 ח"ח חסיד, **ספר בקשות ופזמונים הלל וזמרה**, סלוניק התרפ"ח.
- כרם, העלייה
 י' כרם, "העלייה השאלוניקאית לארץ בשנות השלושים", **שורשים במזרח**, ה (תשס"ג), עמ' 181-191.
- לוי, שירים
 א"י לוי, "שירים ותשבחות שהיו נהוגים בשלוניקי באשמורת הבוקר", בתוך: ד' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 354.
- מואיסיס, התנועה
 א' מואיסיס, "התנועה הציונית בשלוניקי וביתר קהילות יוון", בתוך: ד' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 366-393.
- מולכו, היהודים
 ר' מולכו, "היהודים במדינה היוונית", בתוך: א' ג'ניאו (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים - יוון**, ירושלים תשע"ד, עמ' 59-74.
- מורין, וידאל
 E. Morin, Vidal et les siens, Paris 1989.
- מירון, הגירת יזמים
 א"ק מירון, "הגירת יזמים לארץ ישראל המנדטורית: מחדלות הפירעון של ממשלת יוון (אפריל 1932) ועד הקמת בנק דיסקונט (אפריל 1935), **עיונים בתקומת ישראל** 23, 2013, עמ' 451-487.
- מירון, התפתחותה
 א"ק מירון, "התפתחותה הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית בצפון יוון 1893-1928", **פעמים** 116 (תשס"ח), עמ' 7-78.

- נאור, דגל
מ' נאור, "דגל ציון" והתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי בתקופת המנדט", **עינים** 34, 2020, עמ' 200-223.
- סיקרן, האוכלוסייה
מ' סיקרן, **העלייה לישראל 1948-1953**, תוספת סטטיסטית, ירושלים 1957.
- סיקרן, העלייה
מ' סיקרן, **האוכלוסייה היהודית לפי המין, הגיל וארץ הלידה**, ירושלים 1956.
- ספורטה, הרצאה
י' ספורטה, **הרצאה במרכז למורשת יהדות שאלוניקי ויוון**, 29 בספטמבר 2021.
- סרוגו, ממפרץ
ש' סרוגו, "ממפרץ סלוניקי למפרץ עכו – פרק בקורותיהם של דייגים עבריים בין שתי מלחמות העולם", **פעמים** 122-123 (תש"ע), עמ' 9-39.
- סרוגו, פועלי
ש' סרוגו, "פועלי הנמל היהודים בסלוניקי", בתוך: א' ג'ניאו (עורך), **קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים – יוון**, ירושלים תשע"ד, עמ' 107.
- עוזיאל, גנך
י' עוזיאל, "פעלם של יוצאי סלוניקי בישראל", **גנך שלוניקי**, א, עמ' 93-96.
- עוזיאל ובנבנשתי, עיר ואם
ב' עוזיאל וד' בנבנשתי (עורכים), **שאלוניקי עיר ואם בישראל**, ירושלים ותל אביב תשכ"ז.
- עמנואל, תולדות
י"מ עמנואל, "תולדות יהודי שלוניקי", בתוך: ד' רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 1-272.
- פוזיילוב, מבוכארה
ג' פוזיילוב, **מבוכארה לירושלים: עלייתם והתיישבותם של יהודי בוכארה בארץ ישראל תרכ"ח-תש"ח, 1948-1968**, ירושלים תשנ"ה.
- פרץ, תש"ע
א' פרץ, "לעלות חפצתי אמא, לירושלים!", **עת-מול** 208, (תש"ע), עמ' 4.
- צור ורוטברד, לא ביפו
מ' צור וש' רוטברד, **לא ביפו ולא בתל אביב, סיפורים, עדויות ותעודות משכונת שפירא**, תל אביב 2009.
- חמן, מעברו
מ' חמן, "מעברו של המרכז הדמוגרפי והכלכלי מירושלים לתל אביב בתקופת המנדט", בתוך: ח' לבסקי (עורכת), **ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית**, ירושלים 1989, עמ' 217-234.

- רוסו, תיעוד רוסו, **תיעוד סיפור חיים**, אתר המרכז למורשת יהדות שלוניקי ויוון: http://www.salonikaheritage.com/html5/arclookup.taf?&_id=31329&did=9267&g=11789&title=%E7%E3%F8%20%F8%E5%F1%E5
- רפאל, ב'אמוס רפאל, "ב'אמוס אה פאליסטינה, כמיהתם ועלייתם של יהודי שלוניקי לארץ ישראל", **לא נשכח!** 14, תשנ"ט, עמ' 26-41.
- רפאל, לאדינו רפאל, **לאדינו כאן ועכשיו**, תל אביב תשפ"א.
- רקנאטי, אב ה' רקנאטי, **אב ובנו**, ירושלים 1984.
- רקנטי, שירת ד"א רקנטי, "שירת הקודש וזמרתה בשלוניקי", בתוך: ד"א רקנטי (עורך) **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 337-347.
- רקנטי, הלל ד"א רקנטי, "אגודת הלל וזמרה ומה שקדם לה", בתוך: ד"א רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, ב, תל אביב תשמ"ו, עמ' 348-353.
- רקנטי, זכרון ד"א רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, א-ב, תל אביב תשל"ב, תשמ"ו.
- רקנטי, יהודי ד"א רקנטי, "יהודי שלוניקי, בתי הכנסת שלהם ומקצת תולדותיהם", **מחזור שלוניקי לראש השנה כמנהג ספרדים**, תל אביב תשמ"ד, עמ' א-ח.
- רקנטי, מבוא ד"א רקנטי, "מבוא", בתוך: ד"א רקנטי (עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, א, תל אביב תשל"ב, עמ' ט-יב.
- רקנטי, אזכיר י"ש רקנטי, "אזכיר תהילות ה' – שירת הקודש של עולי שלוניקי בתל אביב עם עלייתם אליה", **מנעד, מחקרי ישראל במוסיקולוגיה**, 17 (2020), עמ' 1-30.
- רקנטי, הצילני י"ש רקנטי, "הצילני מפח יקוש, מדבר", **מנעד, מחקרי ישראל במוסיקולוגיה**, 18 (2021), עמ' 27-33.
- רקנטי, עברי י"ש רקנטי, **עברי אנוכי – משלוניקי לירושלים – ביוגרפיה של יו"ר המזרחי והרוויזיוניסטים בשלוניקי שבייוון, על רקע התקופה**, אלון שבות, תשע"ז.
- רקנטי, הציונים א"ש רקנטי, "הציונים הריוויזיוניסטים בשלוניקי", בתוך: (ד"א רקנטי, עורך), **זכרון שלוניקי, גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן**, א, תל אביב תשל"ב, עמ' 463-490.

שביט וביגר, ההיסטוריה
שביט וג' ביגר, **ההיסטוריה של תל אביב**, א: משכונות לעיר
(1909-1936), תל אביב, 2001.
שערי תפילה
סידור שערי תפילה, שלוניקי, תש"א.